

मनसः सकाशात् व्यक्तं स्फुटीभूतं शब्दं मनोपसति अतः मन एव अभिव्यक्तात्मकं शब्दादिस्थूलसर्वदृश्यरूपं स्वतस्तु अव्यक्तं सूक्ष्मं एष मनोऽवसानः प्रतिसंचरः प्रलयः ब्राह्मः विराट्संबन्धी मनः प्रजापतिमसृजते तिष्ठते मनः कल्पितो विराट् मनस्येव लीयत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ सूत्रात्मप्रलयमाह तदात्मगुणमिति द्वाभ्यां तद्विराडुपादानमस्मदीयं परिच्छेदाभिमानिमनोमुख्यं कर्म आत्मगुणानिःसीमज्ञानवैराग्यैश्वर्यधर्मात्मकं गौणं कर्म आविश्य अंतर्भावितण्यर्थोयं प्रवेश्यमसति चंद्रमाः हैरण्यगर्भीयं समष्टिमनः एवं व्यष्टिमनसि उपरते सति कुत्र चंद्रमस्य धिष्ठाने ततश्च उपतिष्ठते एनं पुरुषं आत्मगुण इति शेषः अयमर्थः द्वे ब्रह्मणी वेदि तव्ये इत्युपक्रमात् परब्रह्मप्राप्तिकामः प्रणवाख्यमपरं ब्रह्मोपासीनो भूतशुद्धौ उक्तक्रमेण स्थूलभूतात्मकं विराजं अकारार्थं संदृत्य सर्वात्मना स्थूलदेहं विस्मृत्य मनोमात्रेणावस्थायेति यावत् तच्च मुक्तबंधनं मनश्चंद्रसंज्ञं उकारार्थतां प्रतिपन्नं सदैश्वर्ययुक्तं भवति यथोक्तं विगतवासनमाशुविपाशतामुपगतं मन आत्मतयोदितं यदभिवाञ्छति तद्भवति क्षणात् सकलशक्तिमयो हि महेश्वर इतीति ॥ १४ ॥ तंतुचंद्राख्यसमष्टिमनोपाधि संकल्पं संकल्पमात्रशरीरं उकारार्थं महता कालेन वशीकुरुते मकारार्थे कारणे प्रविलापयति योगी यतः संकल्पश्चित्तं विचारात्मिकां चेतो दत्तिमसति अतः संकल्पनिरोधो दुःशकः तच्च संकल्पवशीकरणं मकारार्थत्वेनाहमेवेदं सर्वोस्मीत्येवं रूपेणावस्थानमेव ज्ञानं अनुत्तमं श्रेष्ठं ॥ १५ ॥ ईशस्यापिलयमाह द्वाभ्यां काल इति कालः अर्धमात्रार्थः शोधितत्वं पदार्थः अस्मीत्येतावन्मात्रप्रत्ययात्मा विज्ञानं उक्तलक्षणं सर्वात्म्यानुभवात्मकमीशंगिरिति गिलति मसतीत्यर्थः कालमपि बलाख्याशक्तिर्यसति अयमर्थः अर्धमात्रायाः परतः बिंदुना दशक्तिशांताख्याश्च तस्मोऽवस्थाः तत्राकार उकार मकारानपेक्ष्य अर्धमात्रातुरीयं तामप्य

आकाशस्य गुणं शब्दमभिव्यक्तात्मकं मनः ॥ मनसो व्यक्तमव्यक्तं ब्राह्मः संप्रतिसंचरः ॥ १३ ॥ तदात्मगुणमाविश्य मनो ग्रसति चंद्रमाः ॥ मनस्युपरते चापि चंद्रमस्युपतिष्ठते ॥ १४ ॥ तंतुकालेन महता संकल्पं कुरुते वशे ॥ चित्तं ग्रसति संकल्पस्तच्च ज्ञानमनुत्तमं ॥ १५ ॥ कालो गिरति विज्ञानं कालं बलमिति श्रुतिः ॥ बलं कालो ग्रसति तु तं विद्या कुरुते वशे ॥ १६ ॥ आकाशस्य तदा घोषं तं विद्वान् कुरुते त्मनि ॥ तदव्यक्तं परं ब्रह्म तच्छाश्वतमनुत्तमं ॥ एवं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मैव प्रतिसंचरः ॥ १७ ॥

पेक्ष्यशक्तिर्व्युत्थानवती जीवन्मुक्त्याख्यातुरीया शांता तु विदेहकैवल्यं पुनरुत्थानाभावान्नगणनीया तथा च ईश्वर्यासस्तुरीयतुरीय इति श्रुतिः अस्या अर्थः विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयेषु अकारोकारमकारार्थमात्रार्थेषु प्रत्येकं एकैकस्मिन् विश्वादिचतुष्टयमस्ति तेन षोडशभेदा भवंति तत्र तुरीयो व्यक्तरूपो जागरणं बिंदुना दशक्तय उत्तरोत्तरं सूक्ष्मत्वात् स्वमसुषुप्ति तुरीयरूपाः तत्र मकारार्थस्य ईश्वरस्य ग्रासस्तुरीयोर्धमात्रा तस्यापितुरीयः शक्तिरितिसाशक्तिरिह बलशब्देनोच्यते बिंदुना दयोः काले एवांतर्भावं विवक्षित्वा कालं बलमित्युक्तं अत्र शंकते बलं कालो ग्रसति तु इति तु शब्द उक्तार्थनिवारणार्थः अस्मीति जीवानुभवेन ब्रह्मणोपलापः क्रियत इत्यर्थः उत्तरमाह तमिति तं कालं विद्यानेह नानास्ति किंचनेति शास्त्ररूपा अस्मीत्यस्यापि बाधिका सुषुप्त्यादिदृष्टानेन वशे कुरुते अस्मिता प्रलयस्य सुषुप्त्यादौ प्रत्यक्षत्वान्न तद्विशिष्ट आत्मेत्यर्थः ॥ १६ ॥ विद्याक्रममाह आकाशस्येति यदा विद्या कालं वशे कुरुते तदा आकाशस्य गुणं घोषं नादं अर्धमात्रा बिंदुना दक्रमेण तुरीयस्य तृतीयं ईश्वरं आत्मनि तुरीये कुरुते प्रविलापयति तत् घोषलया धिष्ठानं अव्यक्तं घोषादप्यतीतत्वात् परं घोषांत शब्दब्रह्मापेक्षया श्रेष्ठं तदेव च शाश्वतं नित्यं निर्मुक्तं अनुत्तमं नास्ति उत्तमं चरमं यस्मात्तत्तथा पुरुषान्न परं किंचित्साकाशासापरागतिरिति श्रुतेः एवमिति एवं प्रतिसंचरः प्रलय उक्तः तत्स्वरूपं तु सर्वाणि भूतानि ब्रह्मैवेति बाधायां सामानाधिकरण्यं रज्जूरगवदीश्वरांत सर्वभूतबाधेन ब्रह्मैवावशिष्यते स प्रलयो न तु घटध्वंसवन्निवृत्तिमात्रं ॥ १७ ॥